

Recognition of Calligraphy Features in the Coins' Inscription During Adud al-Dawla Period in the Era of Buyid Dynasty

Somayeh Khazaeimask¹ (Corresponding Author) , Mehdi Kazempour², Mehdi Sahragard³, Mohammad Khazaei⁴

¹ Assistant Professor, Department of video communication, Faculty of Art, University of Bojnord, Bojnord, Iran

² Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic art university, Tabriz, Iran

³ Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University, Mashhad Branch, Mashhad, Iran

⁴ Professor, Department of video communication, Faculty of Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

(Received: 18.01.2024, Revised: 01.07.2024, Accepted: 10.07.2024)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33028.1200>

Abstract:

Coins, due to their date and place of minting and the name of the king, not only provide accurate historical information, but also represent the writing form of their period and They are known as an important source for studying the common forms in each period. By each age of Iranian history, several coins are left from kings and sultans, which their study reveals various aspects of the political and cultural history of this land. Some Coins are existed from the Buyid dynasty age, especially from the Adud al-Dawla kingdom period. We are also aware of the fact that due to the scarcity of historical and authentic works of art from this period, it is very difficult to comment on the characteristics of calligraphy. Hence, the coins left from this age can be a reliable source for evaluating the specific styles and methods of writing in this era. Therefore, in this research, lots of attempts have been made to study and classify the form of letters in the coins' inscriptions of this part of history via minted coins during Adud al-Dawla Deylami kingdom, who was one of the most important kings of the Buyid dynasty, and has ruled over parts of Iraq, Khuzestan, Fars, and Kerman. In Order to head to this aim, this study seeks to answer the following questions; What letters have the most change and variety of writing form in the coins' inscriptions of the alphabet during Adud al-Dawla period? Which structural features have affected the classification of the inscriptions? Image database and resources in this article and all Adud al-Dawla's period coins were collected from the reputable websites of museums and collections and books introducing coins. Research method is analytical and descriptive. According to the result, it can be said that generally, the study of letters in the inscriptions of the studied coins introduced the written form of the first group as the dominant written form of the inscriptions of Adud al-Dawla period. letters «ع» «ع» «ح» had the most flexibility in the variety of forms and were characteristic of the general state of the line, the thickness and thinness of the line and decorative elements in creating style.

Keywords: Coin, Buyid Period, Adud al-Dawla Deylami, Inscription, Variety of Form, Classification.

1- Email: S.khazae@ub.ac.ir

2- Email: M.kazempour@tabriziau.ac.ir

3- Email: Mdsahragard@gmail.com

4- Email: Khazaeim@modares.ac.ir

How to cite: Khazaeimask, S., Kazempour, M., Sahragard, M. and Khazaei, M. (2024). Recognition of calligraphy features in the coins inscription during Adud al-Dawla period in the era of Buyid dynasty, Journal of Applied Arts, 3(4), 5-20. Doi: 10.22075/aaj.2024.33028.1200

شناخت ویژگی‌های خط در کتیبه‌های سکه‌های دوره عضدالدوله در عصر آل بویه*

سمیه خزاعی مسک (نویسنده مسئول)^۱

مهدی کاظم پور^۲

مهدی صحراگرد^۳

محمد خزایی^۴

^۱ استادیار، گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

^۲ دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی (کاربردی)، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

^۳ استادیار، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی - مشهد، مشهد، ایران

^۴ استاد، گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۲۸، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۱۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰)

مقاله علمی-پژوهشی <https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33028.1200>

چکیده

سکه‌ها به‌علت دارا بودن تاریخ و محل ضرب و نام پادشاه، علاوه بر اطلاعات تاریخی دقیقی که ارائه می‌دهند، نماینده‌ای از شکل نوشتار زمانشان هستند و منبعی مهم برای مطالعه فرم‌های رایج در هر دوره به‌شمار می‌روند. از هر یک از ادوار تاریخ ایران، سکه‌های متعددی از شاهان و سلاطین به‌جا مانده که بررسی آن‌ها وجوهی از تاریخ سیاسی و فرهنگی این سرزمین را روشن می‌کند. از دوره آل بویه، به‌ویژه زمان زمامداری عضدالدوله، سکه‌هایی در دست است. از طرفی می‌دانیم به‌سبب کمبود آثار تاریخ‌دار و موثق هنری از این دوره، اظهار نظر درباره ویژگی‌های خط و کتابت بسیار دشوار است. از این‌رو، سکه‌های که از این دوره در دست است، می‌تواند منبع مطمئنی جهت ارزیابی سبک‌ها و شیوه‌های خاص کتابت در این عصر باشد. بنابراین، در این پژوهش سعی شده‌است که با تأکید بر سکه‌های ضرب‌شده در حکومت عضدالدوله دیلمی، از مهم‌ترین پادشاهان آل بویه که در دوران حکومت خود بر بخش‌هایی از عراق، خوزستان، فارس و کرمان تسلط داشت، به مطالعه و طبقه‌بندی فرم حروف در کتیبه‌های سکه‌های این بخش از تاریخ پرداخته شود. بدین‌منظور، این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این سوالات است: چه حروفی بیشترین تغییر و تنوع فرم نوشتار را در کتیبه‌های سکه‌های آل بویه در دوره عضدالدوله دارند؟ چه ویژگی‌های ساختاری در طبقه‌بندی کتیبه‌ها موثر بودند؟ منابع تصویری در این مطالعه، از سایت‌های اینترنتی معتبر موزمها و مجموعه‌ها و کتاب‌های معرفی سکه‌ها، تمامی سکه‌های مربوط به دوره عضدالدوله جمع‌آوری شد. روش پژوهش به‌صورت تحلیلی و توصیفی است. از نتایج این پژوهش می‌توان در مجموع، با مطالعه حروف در کتیبه‌های سکه‌های مورد پژوهش، فرم نوشتاری گروه اول را به‌عنوان فرم نوشتاری غالب کتیبه‌های دوره عضدالدوله معرفی کرد. حروف «ح»، «ع» و «ع» بیشترین انعطاف را در تنوع فرم داشته و از ویژگی‌های حالت کلی خط، ضخامت و نازکی خط و عناصر تزئینی در ایجاد سبک موثر بوده‌اند.

واژه‌های کلیدی: سکه، آل بویه، عضدالدوله، کتیبه، تنوع فرم، طبقه‌بندی.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «سبک‌شناسی کتیبه‌های آل بویه» در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است که به راهنمایی نویسنده‌گان دوم و سوم و مشاوره نویسنده چهارم انجام شده‌است.

1- Email: s.khazae@ub.ac.ir

2- Email: M.kazempour@tabriziau.ac.ir

3- Email: mdsahragard@gmail.com

4- Email: khazaiem@modares.ac.ir

شیوه ارجاع به این مقاله: خزاعی مسک، سیمیه، کاظم پور، مهدی، صحراگرد، مهدی و خزایی، محمد (۱۴۰۲). شناخت ویژگی‌های خط در کتیبه‌های

سکه‌های دوره عضدالدوله در عصر آل بویه، نشریه هنرهای کاربردی، ۳(۴)، ۵-۲۰. Doi: 10.22075/aaj.2024.33028.1200

مقدمه

یکی از راه‌های مطالعه دقیق هنر هر دوره، در اختیار داشتن آثار تاریخ‌دار و معتبر است. آثار معتبر و تاریخ‌دار قرون اولیه که بتوان نتیجه‌های دقیق براساس آن‌ها بدست آورد، کم‌اند؛ اما در میان آثار باقی‌مانده از قرون گذشته، سکه‌ها علاوه بر اینکه حامل اطلاعات مهم و موثق تاریخی‌اند - منابع برای مطالعه و چگونگی گسترش خط عربی هستند (شمیل، ۱۳۸۱: ۱۲) - کتیبه‌های آن سکه‌ها به سبب دارا بودن کتیبه حاوی تاریخ و نام پادشاه، یکی از مهم‌ترین منابع مطالعاتی برای شناسایی فرم‌های نوشتاری و معرف بخشی از هنر نوشتاری دوره‌شان هستند. بدین طریق، گسترش و توسعه اشکال گوناگون حروف را می‌توان به سادگی دنبال کرد. سکه‌های بسیاری از دوره آل بویه که در نیمه قرن سوم تا نیمه قرن چهارم هجری قمری بر ایران و بخش‌هایی از عراق تسلط داشتند، به جای مانده است. سکه‌هایی که از ضرب‌خانه تحت تسلط عضدالدوله، یکی از مقتدرین پادشاهان این دوره، به دست آمده، سندی تاریخ‌دار و معتبر برای مطالعه فرم حروف این بخش از تاریخ پرفراز و نشیب آل بویه است. سکه‌هایی که از دوره وی بر جای مانده، می‌تواند منبعی معتبر برای شناخت سبک‌ها و شیوه‌های خاص کتابت در این دوره از تاریخ باشد و درک بهتر و روشن‌تری از بخشی از فرم نوشتاری این مقطع زمانی تاریخ ایجاد خواهد کرد. بعضی فرم‌های نوشتاری کتیبه‌ها در طول یک دوره سیاسی، تغییرات فراوانی داشته‌اند و برخی با کمترین تغییرات، ثابت مانده‌اند.

این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این سوالات است:

- چه حروفی بیشترین تغییر و تنوع فرم نوشتار را در کتیبه‌های سکه‌های آل بویه در دوره عضدالدوله دارند؟

- چه ویژگی‌های ساختاری در طبقه‌بندی کتیبه‌ها موثر بودند؟

این پژوهش با روشی مشابه با روش فرانسویس دروش در مطالعه قرآن‌های قرون نخستین در کتاب سبک عباسی قصد دارد به مطالعه فرم حروف در کتیبه‌های سکه‌های ضرب‌شده در دوره عضدالدوله، با هدف یافتن حروفی که بیشترین تأثیر را در شناسایی سبک نوشتاری کتیبه‌های سکه‌های دوره عضدالدوله دارند، بپردازد. این حروف شامل حروفی است که بیشترین تنوع

و تغییر را در طول دوره حکومت عضدالدوله داشته‌اند. ضرورت مطالعات این‌چنینی سبب شناخت و درک بهتر تنوع فرم‌های نوشتاری بخشی از تاریخ، هرچند دوره‌ای کوتاه، نوری است بر مسیر پر از ابهام و ناگشوده تاریخ هنر که در کنار هم، مسیر رشد و تحول فرم حروف را در هر دوره روشن می‌سازند. این تنها بخشی از ضرورت این مطالعه است. بسیاری از آثار حاوی کتیبه که فاقد تاریخ و نام هستند برای انتساب آن‌ها به یک دوره مشخص، نیاز به روشی علمی است که بتوان با اتکا به آن، به بررسی آثار بی‌نام و تاریخ پرداخت. آشنایی به فرم حروف در هر دوره، در کنار سایر اطلاعات اثر، خود کلیدی است برای اطمینان تعلق هر اثر به دوره‌ای که در آن خلق شده است. بررسی و نتیجه این پژوهش نیز در هنر معاصر و برای طراحان گرافیک که نیاز به شناخت، درک و آشنایی با تغییر و تحولات فرم حروف دارند، بسیار مفید و راه‌گشا خواهد بود.

پیشینه پژوهش

در بررسی‌های انجام‌شده در باب مطالعات موجود در راستای پژوهش پیش‌رو، مطالعات شناسایی حروف در کتیبه‌های سکه‌ها انجام نشده است. به همین جهت، به مطالعاتی که در زمینه شناسایی ساختار حروف پرداخته‌اند، اشاره می‌شود. دروش در کتاب «سبک عباسی، قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری» (۱۳۷۹) با بررسی تک‌تک حروف در قرآن‌های نخستین، به شناسایی حروفی پرداخت که بیشترین نقش را در ایجاد سبک‌ها دارند و براساس آن، قرآن‌های سده‌های نخستین اسلام را طبقه‌بندی کرد. جباری در بخشی از رساله دکتری خود با عنوان «ویژگی‌های زیباشناختی آثار میرعماد حسنی و بازتاب آن در تاریخ خوش‌نویسی ایران» (۱۳۸۸)، با مطالعه مفردات خط میرعماد حسنی، به شناسایی سبک وی پرداخته است. رضوان علی‌بیگی در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «ساختارشناسی طراحی حروف خطوط کوفی در قرآن‌های کریم قرن اول تا پنجم هجری قمری» (۱۳۸۸)، با تفکیک و مقایسه حروف در قرآن‌های دوره زمانی قیدشده، به تحلیل آن‌ها پرداخته و ویژگی‌های فرمی هر قرن را در جدول‌های جداگانه معرفی کرده است. صحراگرد در کتاب «سطر مستور» (۱۳۹۹)، با تکیه بر مطالعه فرم حروف، به سبک‌شناسی

خط در قرآن‌های خط کوفی شرقی آن‌ها پرداخته است.

خزاعی مسک و دیگران در مقاله «طبقه‌بندی خط در سکه‌های آل بویه، ضرب شیراز» (۱۴۰۱) فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی، برای طبقه‌بندی سکه‌های مورد پژوهش به مطالعه فرم حروف در کتیبه‌های سکه‌های ضرب شیراز توجه داشته‌اند. برخی نویسندگان در بعضی کتاب‌های تخصصی سکه، مانند تردول در کتاب «سکه‌های آل بویه» (۲۰۰۱)، رضایی باغ‌بیدی در کتاب «سکه‌های آل بویه» (۱۳۹۳)، مرتضی قاسم‌بگلو در «سکه‌های سیراف» (۱۳۸۵)، علاءالدینی در کتاب «سکه‌های ایران؛ از طاهریان تا خوارزمشاهیان» (۱۳۹۷) و سلیمانی در کتاب «تاریخ سکه در دودمان‌های محلی ایران قرون سوم و چهارم هجری» (۱۳۹۶)، به معرفی سکه‌های دوره آل بویه و ارائه اطلاعات تاریخی آن‌ها اکتفا کرده‌اند. در این مطالعه سعی شده است با تأکید و توجه به فرم حروف و مطالعه و مقایسه دقیق آن‌ها، حروف موثر در ایجاد هر سبک شناسایی شود که در مقایسه با سایر پژوهش‌ها، جدید و گامی نو است. مطالعه فرم حروف به روش پژوهش پیش رو می‌تواند مطالعه فرم حروف در تمامی آثار اعم از سکه‌ها، ظروف، پارچه‌ها و... را آسان کند و به گونه‌ای قرار گرفتن این مطالعات در کنار هم مسیر رشد و تحول فرم حروف برای ما روشن‌تر خواهد شد.

روش پژوهش

با نظر به دامنه وسیع فرم‌های نگارشی به‌کاررفته در سکه‌های مورد بررسی لازم شد از روشی استفاده شود که مورد اطمینان‌ترین نتیجه را حاصل کند. به همین جهت، این پژوهش با مراجعه به روش دروش در کتاب «سبک عباسی در مطالعه دست‌نوشته‌های قرآنی قرون اولیه» که با تکیه به بررسی دقیق دست‌خط‌ها روشی مبتنی بر ارتباط گونه‌های مختلف نمونه‌ها و شواهد عینی باقی‌مانده از دست‌نوشته‌ها و دست‌خط‌های قرون اولیه اسلام (قرن اول تا چهارم هجری قمری) استوار است، انجام شد. دروش می‌گوید که در مطالعه دست‌نگاشته‌های نخستین، مقایسه تمامی ۲۸ حرف عربی ضرورت ندارد. بنابراین، در مطالعه قرآن‌های صدراسلام، برای یافتن حروفی که بیشترین نقش را در سبک‌شناسی آثار داشته، در پژوهشی به مطالعه تک‌تک حروف در قرآن‌های قرون نخستین

پرداخت و حروفی که بیشترین تنوع را داشتند، به‌عنوان حروف تأثیرگذار در ایجاد سبک معرفی کرد. بعد از بررسی حروف در دست‌نگاشته‌ها شش حرف را که کاتب در نگارش آن‌ها آزادی بیشتری داشته و تنوع فراوان‌تری به کار برده، انتخاب کرده‌است. وی معتقد بود که علاوه بر شکل تفکیک‌شده حروف، لازم است نمود ظاهری حروف کل صفحه، ضخامت خط، شیوه گردش قلم و چسبیدن حروف به یکدیگر مورد بررسی قرار گیرد. در این پژوهش، مجموع ۲۴۰ سکه به‌صورت اتفاقی از سایت‌های اینترنتی معتبر موزه‌ها، مجموعه‌ها و کتاب‌ها که ۷۰ درصد این سکه‌ها از سه سایت ذکرشده در منابع پژوهش (URL:1,2,3) مورد استفاده قرار گرفته‌است، سکه‌های مربوط به دوره حکومت عضدالدوله در عصر آل بویه جمع‌آوری شد و به روش توصیفی و تحلیلی مورد مطالعه قرار گرفت. برای یافتن حروفی که بیشترین تنوع فرم را در کتیبه‌های سکه‌های این بخش از تاریخ داشتند، ابتدا براساس ویژگی‌های کلی خطوط، کتیبه‌ها گروه‌بندی و بعد حروف هر گروه تفکیک شدند. در تحلیل حروف موجود در گروه‌ها، برای اطمینان از صحت گروه‌بندی، عامل حالت کلی خط و ضخامت حروف نیز مورد مطالعه قرار گرفت. در نهایت، حروفی که بیشترین تنوع و نقش را در حالت کلی خط داشتند، شناسایی و به‌عنوان حروف تأثیرگذار در ایجاد سبک معرفی شدند.

عضدالدوله

در دوران حکومت خلیفه‌الرازی (۳۲۹-۳۲۲ هـ.ق) عملاً قدرت دنیوی خلیفه به امیرالامرا انتقال یافت؛ به‌طوری که هر قسمت از قلمرو خلافت در دست فردی قرار داشت که به‌ظاهر مطیع خلیفه بود؛ اما مستقل حکومت می‌کرد و خلیفه صرفاً فرمانروای اسمی امپراتور اسلامی باقی ماند (کرمر، ۱۳۷۵: ۷۲). باین‌حال، شبح سیادت خلیفه بر اذهان مسلط بود. در واقع، حکام نواحی، سیادت خلیفه عباسی را قبول داشتند. دعای خطبه‌ها در مساجد و با نام خلیفه آغاز می‌شد و از خلیفه لقب می‌گرفتند و همه‌ساله هدایایی برای او می‌فرستادند (متز، ۱۳۶۴: ۱۳ و ۱۴). این نخستین مرحله از جریانی بود که در آن، خلیفه پیشوای روحانی و امیرالامرا رهبر دنیوی حکومت اسلامی شد. منصب امیرالامرا پیوسته دست‌به‌دست می‌گشت که آل بویه روی کار آمد

و به این اوضاع ثبات بخشید. پسران آل بویه، رکن الدوله، عمادالدوله و معزالدوله در ابتدا بر فارس، ری، اصفهان و غرب ایران تسلط یافتند. بدین ترتیب، خلفا به امیرالامراها متکی بودند و به دست آن‌ها منصوب و معزول می‌شدند (کرمر، ۱۳۷۵: ۷۲). ابوشجاع فنا خسرو، یکی از پسران رکن الدوله، «حسن بویه» بود. «عمادالدوله» در سال ۳۳۷ هـ ق به بیماری مزمنی دچار شد. چون فرزند پسری نداشت، از رکن الدوله خواست که پسر بزرگش «فناخسرو» را به فارس بفرستد تا او را به حکومت منصوب کند (فقیهی، ۱۳۴۸: ۳۴). رکن الدوله او را ابوشجاع فناخسرو نام نهاد. نام وی فناخسرو یا فناخسروه، عربی‌شده کلمه فناخسرو است. در کتاب «حدودالعالم» این کلمه فناخسرو آمده که همان پناه‌خسرو است (همان: ۵۲). وی درحالی‌که سیزده سال داشت، به ولیعهدی منصوب شد (فرای، ۱۳۶۳، ج ۴: ۲۲۷). خلفای عباسی برای هرکدام از پادشاهان لقبی عطا می‌کردند و او را به نوعی انتصاب با خلافت مفتخر می‌ساختند. از جلوس پادشاه جدید در شیراز چندان نگذشت که خلیفه به او لقب عضدالدوله بخشید. لقب، زمانی که وی فرمانروای فارس بود، از طرف خلیفه برای او صادر شد (فقیهی، ۱۳۴۸: ۵۲). قدیمی‌ترین سند در این زمینه سکه‌ای است به تاریخ ۳۴۰ هـ ق که اکنون در مجموعه سکه‌شناسی برلین موجود است (فرای، ۱۳۶۳، ج ۴: ۲۲۸). متنبی در قصیده معروف خود در مدح عضدالدوله، نام و کنیه او را چنین گفته است: اباشجاع بفارس عضدالدوله فناخسرو و شهنشاه (فقیهی، ۱۳۴۸: ۵۲). کنیه عضدالدوله، «ابوشجاع» است که در اشعار و خطاب‌ها به او اطلاق شده است (رویگر، ۱۳۸۸: ۱۶). مقصود از کلمه دوله که معمولاً جزء دوم القاب آل بویه است، خلافت عباسی است. بنابراین، پادشاهان آل بویه با گرفتن این القاب، بازوی خلافت عباسی به شمار می‌آمدند. برخی دیگر از القاب عضدالدوله، شاهنشاه و کلماتی به همین معنی، از دوره هخامنشیان به بعد، همواره جزء القاب پادشاهان ایران بوده است. آن‌طور که بسیاری از مورخان نوشته‌اند، از انقراض ساسانیان تا زمان عضدالدوله، این لقب، اولین بار به وی داده شد. در سال ۳۶۷ هـ ق، خلیفه با تشریفاتی، لقب «تاج‌المله» را به عضدالدوله عطا کرد (فقیهی، ۱۳۴۸: ۵۴-۵۲).

عضدالدوله در سال‌های ۳۷۲-۳۳۸ هـ ق به مدت ۳۴ سال حکومت کرد. در دوران امارت وی، متصرفات

مضامین روی سکه‌ها

ضرب سکه در هیچ‌یک از ممالک جهان در یک شهر و یک کارگاه متمرکز نبود. ضرب‌خانه‌ها سازمان وسیعی نداشتند و وسعت تشکیلات آن‌ها متناسب با بزرگی و کوچکی شهرها و موقعیت تجاری آن‌ها بوده است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۷). در سکه‌ها نوشته‌های عربی با متون مذهبی و در برخی موارد نیز ذکر نام ضرب، سال و محل ضرب منظور شد که برای کل جریان تاریخ اسلام، یکی از مهم‌ترین منابع اطلاعاتی راجع به عناوین و القاب، گسترش حوزه حاکمیت، مدت حکومت، اوضاع اقتصادی، مناسبات حقوقی دولتی و امثال آن گردید (اشپولر، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۴۴). با توجه به اینکه آگاهی از متن کتیبه‌های سکه، موجب تسریع در خوانش آن‌ها می‌شود (چراکه شناسایی حروف در مطالعه آن‌ها بسیار مهم است)، لازم است مختصری از مضامین سکه‌ها بیان شود. تثبیت وضع سکه از پایان قرن اول

هجری قمری سبب شد که هریک از حکام ایران از سال ۲۰۶ هـ ق در سکه‌های خود از نمونه دوران عباسی تبعیت کنند، بدین گونه، به کارگرفتن عبارات مذهبی روی سکه‌ها به صورت بخش ثابتی از نقش‌ها باقی ماند. دیلمیان علاوه بر ذکر ملک، القاب و کنیه خود را نیز اضافه می کردند؛ مثلاً الملک عضدالدوله و تاج‌الملک ابوشجاع. همچنین اولین شهریارانی بودند که بعد از اسلام، شاهنشاه را به فارسی روی سکه‌ها ضرب می کردند. به عنوان نمونه، ابوالکلیجار مرزبان از خود چنین یاد می کند: «شاهنشاه فخرالدین اله شرف الملوک» (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۰).

رویه و پشت سکه‌ها به پنج بخش تقسیم بندی شده اند. دو بخش از آن‌ها در رویه سکه شامل متنی روی سکه و حاشیه دور متن است. متن سکه‌ها به طور ثابت، عبارت «الله محمد رسول الله» و عبارت «صلی الله علیه و سلم» را همراه دارد (شایسته فر، ۱۳۹۸: ۱۹۹). در حاشیه رویه تمامی سکه‌ها عبارت «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» نوشته شده است (سرفراز، ۱۳۸۸: ۱۹۶؛ شایسته فر، ۱۳۹۸: ۱۹۹). پشت سکه دارای سه قسمت است. متن پشت سکه «لا اله الا وحده لا شریک به» را به طور ثابت دارد (شایسته فر، ۱۳۹۸: ۲۰۰)؛ حاشیه یک: «بسم الله ضرب هذا الدرهم... محل ضرب... سنه...»، حاشیه دو: «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله» (سرفراز، ۱۳۸۸: ۱۹۶) و به ندرت نام قالب ساز در هر دو طرف سکه نقش بسته است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۱۷۴).

روی سکه‌های آل بویه هیچ نشانه‌ای از اعتقاد شیعی آنان نبود. تنها در حاشیه «الله الامر من قبل و من بعد» اضافه شد. وابسته بودن همه این سلسله‌ها به کل نظام (حتی آل بویه به عنوان سروران خلافت) بدین ترتیب ابراز می شد که آنان نام خلیفه، حتی گاه علاوه بر آن، نام ولیعهد را توأم با روی سکه‌ها ضرب می کردند. محل ذکر این نام‌ها در سکه‌ها مختلف بود. نام خود را بر سکه و نام خلیفه را بر پشت سکه و به زودی عناوین افتخاری (القاب) خود را نیز به کار بردند (اشپولر، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۵۵-۲۵۳). به ندرت نام قالب ساز در هر دو طرف سکه نقش بسته است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۱۷۴). محل ضرب سکه‌های هر یک از فرمانروایان آل بویه نهایتاً بنا بر مجموعه اوضاع و احوال سیاسی هریک از بخش‌های این خاندان تغییر می کرد (اشپوار، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۵۷).

نکاتی درباره سکه‌ها در این پژوهش

برای شناسایی ویژگی‌های حروف در سکه‌ها لازم است حروف مشترک در تمام سکه‌ها شناسایی شود که شامل کلمه «لا»، «الله» و حروف «الف، ب ح ح ح ح، د، ه، ر، س، ص، ص، ص، ص، ط، ع، ع، ع، ف، ک، ک، ل، ل، ل، ل، م، ن، و، و، ه، ه، ه، ی» است. ناگفته نماند با نظر به اینکه در کتیبه‌های این سکه‌ها که به خط کوفی است، از نقطه استفاده نشده، در کلمات مشابه مانند «س، ش، ط، ظ، ص، ض و ع، غ» حرف بی نقطه آن مورد بررسی قرار گرفته اند و در حروف تک‌دندانه، «ب» نماینده حروف مشابه مثل «ت، ی و ث» است.

با توجه به اینکه تعداد سکه‌های کاملاً سالم، محدود بود، دایره نمونه سکه‌های مورد بررسی وسیع تر شد. بدین ترتیب که سکه‌هایی که کتیبه‌های آن‌ها تا حدودی آسیب دیده اند، در حیطه پژوهش قرار گرفت و حروف آن‌ها براساس سکه‌هایی که سالم ترند، راستی آزمایی شد. فرم حروف در سکه‌های آسیب دیده با سکه‌های که کتیبه سالم تری داشتند، مقایسه شد تا موقع مطالعه حروف، میزان تغییرات ناشی از آسیب دیدگی در فرم حروف لحاظ نشود. این امر در به دست آوردن نتیجه دقیق تر کمک فراوانی کرد. به عنوان مثال، در بعضی موارد، یک حرف با ضخامت‌های مختلف وجود داشت. اگر تغییر ضخامت، ناشی از آسیب دیدگی (ساییدگی و خوردگی) بود، آن فرم به عنوان فرم جدید محسوب نمی شد. کتیبه‌ها در دو قسمت حاشیه و متن سکه‌ها قرار دارند. فضای متن، گاهی به صورت ستون و گاهی در قالب فرم دایره‌ای در کتیبه قرار گرفته است. نوشتار در قسمت حاشیه، در اغلب سکه‌ها ساییده شده یا ناخواناست.

همان گونه که دروش در مطالعه خود بیان کرد، تکیه صرف بر تفاوت‌های جزئی حروف برای طبقه بندی خطوط، به تنهایی کافی نیست. برای این منظور لازم است به ویژگی‌های بنیادین خط توجه کرد؛ به طوری که از طریق آن‌ها بتوان فرم حروف در تمام کتیبه‌های سکه‌های ضرب شده در دوره عضدالدوله را بررسی کرد. در همین راستا، ابتدا نمونه‌های موجود براساس شباهت‌های کلی، مانند ساختار کلی خط در کتیبه‌ها، رسم الخط و نقوش تزئینی همراه با نوشتار طبقه بندی شد که از این طبقه بندی، پنج گروه به دست آمد و براساس گروه‌های به دست آمده، به مطالعه و بررسی فرم حروف در

تصویر ۱- عضالدوله، ۳۴۰ هـ.ق. منبع: (URL:2)

تصویر ۲- عضالدوله، بصره، ۳۷۱ هـ.ق. منبع: (URL:2)

هر گروه پرداخته شد.

مجموع ۲۴۰ سکه مورد مطالعه در این پژوهش، مربوط به ضرابخانه‌های شیراز، سیراف، سوق‌الاهواز، فناخسرو، عمان، جناوا، ارجان، مدینه‌السلام، بصره، کازرون و موصل و بیشترین سکه مربوط به ضرابخانه شیراز بوده است. قدیمی‌ترین سکه در این مجموعه، مربوط به سال ۳۴۰ هـ.ق (تصویر ۱) و متأخرترین نمونه، مربوط به سال ۳۷۱ هـ.ق (تصویر ۲) است. نکته‌ای که لازم است بدان اشاره شود، این است که در مجموع سکه‌های جمع‌آوری شده برای این پژوهش، سکه‌های ضرب شهرهای استرآباد، آمل، جیرفت، بم به دست آمد که نام عضالدوله بر آن‌ها نگارش شده بود؛ اما با توجه به اینکه این سکه‌ها در ضرابخانه‌هایی غیر از شهرهای تحت حکومت عضالدوله ضرب شده بودند، در حیطه مطالعه این پژوهش قرار نگرفتند.

خط کوفی

خط کوفی، تنها خط استفاده‌شده در کتیبه‌های سکه‌های مورد بررسی در این پژوهش است. این پژوهش به گونه‌ای مطالعه فرم حروف خط کوفی در کتیبه‌های سکه‌های این بخش از تاریخ است. خط کوفی آغازگر نخستین رگه‌های تولد هنری سراسر ایمان و زیبایی می‌شود. قدیمی‌ترین انواع خطوط اسلامی، کرسی، تناسب، استقامت و هندسه خط، کمتر مورد توجه بوده و به عبارتی، هنوز قواعد و ضوابطی برای آن وضع نشده بود. هدف، ضبط و ثبت مطالب و مفاهیم بوده است (گرومن، ۱۳۸۳: ۶). این خط در نیمه قرن اول هجری قمری به اوج خود رسید و ساختار افقی کشیده‌ای داشت و کمتر بیرون از طول خط افقی کشش می‌یافت. خط کوفی تزئینی از قرن دوم هجری قمری، عامل بسیار مهمی در هنر اسلامی برای سوره‌های قرآن مجید، نوشته‌های روی سکه‌ها و نوشته‌های یادبود به شمار می‌آمد. تا قرن چهارم هجری قمری، خط قابل‌ملاحظه در ایران، محدود به خط کوفی بود (همان: ۷)؛ خطی که در همه حروف دارای قاعده افقی است.

وقتی این حروف کنار هم قرار گیرند، حاشیه مرتبی را تشکیل می‌دهند. این خط بیشتر برای نوشتن آیات و کتیبه‌ها و در بناها روی سطح هوایی که عنصری تزئینی لازم داشته، به کار می‌رفته است. می‌توان گفت که هیچ نوع خطی در جهان به اندازه خط کوفی برای تزئین و آرایش مناسب نیست (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۸: ۳۱۹). در خط کوفی، عواملی وجود دارد که این عوامل به کاتب و خطاط خوش‌نویس امکان می‌دهد که مقاصد هنری خویش را بهتر ابراز کند. یکی از این عوامل، انعطاف‌پذیری حروف است که خوش‌نویس می‌تواند آن‌ها را به هر شکلی که بخواهد درآورد. در نتیجه، امکان ثبت و نقش و نقرشان را بر کاغذ، پوست، سنگ و فلز و غیره فراهم آورد. عامل دیگر، خصوصیات بعضی حروف است که به‌تنهایی دارای قابلیت تزئین هستند. به هر صورت، خط کوفی دارای امکانات تزئینی بی‌حد و حصر است و برای تزئین هر نوع وسیله‌ای در هر مقیاس و از هر جنسی مناسب و شایسته است (ایمانی، ۱۳۸۶: ۸۹).

فرم حروف در گروه اول

تنوع فرم‌های نوشتاری این گروه‌ها محدود است. شباهت به کوفی‌های اولیه دارند و عاری از تزئین بوده و در مقایسه با سایر گروه‌ها ساده‌ترند. تقریباً در تمام دوره حکومت عضالدوله، سکه‌های مشابه این گروه، ضرب شده و هرچه رو به سال‌های آخر حکومت وی می‌رود، از تعداد سکه‌های مشابه این گروه کم شده است. حروف کتیبه‌های هر سکه نسبت به هم دارای تناسب است. تغییر ضخامت در آن‌ها دیده نمی‌شود و تقریباً حروف با یک ضخامت مشخص^۷ و ثابت نگارش شده‌اند.

ویژگی‌های هر گروه براساس تکرار فرم‌های مشابه در اغلب سکه‌های هر گروه بیان شده است. فرم‌هایی از حروف که به‌صورت منفرد و استثنا در هر گروه مشاهده می‌شود، جزء عوامل مؤثر در ایجاد آن گروه نیستند؛ مانند، «ی معکوس کشیده» (جدول ۱، تصویر الف) و زائده

تصویر ۴- عضدالدوله- فناخسرو، ۳۶۰ هـ.ق.
منبع: (علاءالدینی، ۱۳۹۷: ۲۷۹)

تصویر ۳- عضدالدوله، شیراز، ۳۶۱ هـ.ق. (URL:1)

جدول ۱- حروف گروه اول، پنجم. منبع: (نگارندگان).

ا	ب	پ	ت
تصویر الف	تصویر ب	تصویر پ	تصویر ت
ط	ظ	د	ذ
تصویر ت	تصویر ج	تصویر ح	تصویر ح
ط	ظ	د	ذ
تصویر خ	تصویر د	تصویر ذ	تصویر ذ

کتیبه‌ها داده‌است (تصویر ۳). باید در نظر داشت که خوش‌نویس در پرکردن سطر مجاز بوده خط اتصال برخی از حروف مانند «د» و «ذ» را به‌گونه‌ای در سطح افقی امتداد دهد که فضای بیشتری را اشغال کند. این امر، که تغییری در شکل اصلی حروف ایجاد نمی‌کند، یکی از شگردهای خطاطی است که از آن به‌عنوان فن ایجاد تغییرات در طول یا متصل‌کننده‌های آن یاد می‌شود (دروش، ۱۳۷۹: ۱۶). بعضی از حروف نیز دارای کشیدگی متعادل‌تری‌اند؛ مانند حرف «ص» و «د» که دارای کشیدگی کوتاه هستند (جدول ۱، تصویر چ). فرم حرف «الف» کاملاً هندسی و مانند یک مستطیل نگارش شده است (جدول ۱، تصویر ح). حروف «ج» و بعد از آن، «ع» و «ط» (جدول ۱، تصویر خ) بیشترین تنوع نوشتار را در این گروه داشته‌اند. گاهی فرم حروف «و» و «ر» در ضخامت و نوع نگارش آن‌ها با سایر حروف، بسیار متفاوت، نازک‌تر و دارای انحنا هستند (جدول ۱، تصویر د). حرف «ی» در تمام سکه‌ها فرم متفاوتی با سایر حروف دارد و کاملاً منحنی است (جدول ۱، تصویر ذ)؛ اما با ترکیب‌بندی کلی نوشتار هماهنگ است. در قریب به اتفاق سکه‌های این گروه، نوشته تمام سطح دایره‌ای سکه را پر کرده، به‌جز یکی دو مورد استثنا که نوشتار در یک ستون مشخص

زیر حروف «الف» چسبان در کلمه «ابوشجاع» و فرم حرف «و» (جدول ۱، تصویر ب) که انتهای آن رو به بالا طراحی شده‌است. نکته دیگری که در این گروه مشاهده می‌شود، این است که در بعضی کلمات، مانند کلمه «عضد»، حروف بدون هیچ‌گونه زائده اتصال به یکدیگر چسبیده‌اند (جدول ۱، تصویر پ) یا حرف «ح وسط» در کلمه «محمد» بدون هیچ‌گونه اتصالی به‌صورت یک فرم مجزا بین دو حرف «م» که به‌صورت دایره‌ترسیم شده، قرار گرفته‌است. گاهی حروف به‌قدری به هم نزدیک‌اند که حروف در دل همدیگر جای گرفته‌اند؛ مانند حرف «ل» در کلمه «رسول» و «الله» بعد از آن (جدول ۱، تصویر ت).

در خط کوفی، «د»، «ک»، «ط» تا جایی که نویسنده فضا در اختیار داشت، کشیده نوشته می‌شد (شیمل، ۱۳۸۹: ۳۱). کشیدگی مضاعف^۱ در حروف «د»، «ط»، «ص» و «ع» (جدول ۱، تصویر ث) و کشیدگی کوتاه^۲ در حرف «ص»، «ک» و گاهی نیز در حرف «ج» مشاهده می‌شود. حروف «د» و «ط» بسیار شبیه هم‌اند (جدول ۱، تصویر ج) و در بیشتر سکه‌ها کشیده نگارش شده‌اند؛ اما در تعدادی از سکه‌های این گروه، حروف فوق، کشیدگی مضاعف دارند. گاهی این کشیدگی بیشتر سطر را پر کرده و روحیه متفاوتی به

حالت کلی خط در ایجاد و ساخت یک گروه و طبقه نقش اساسی دارد (دروش، ۱۳۷۹: ۱۶). فرم و تناسبات حروف در این گروه در مقایسه با سایر گروه‌ها دقیق‌تر است و روح هندسی خط، شخصیت متمایزی به آن‌ها داده است. گوشه‌های حروف، مقدار کمی انحنا دارد که این انحنا نتوانسته حالت کلی خط را از حالت هندسی خارج کند و گویی فرم عمودی و افقی نوشتار سطح سکه را تقسیم‌بندی کرده است.

برحسب سلیقه خوش‌نویسان بلاد مختلف در قلم و شیوه نگارش، تنوعاتی در خط کوفی کهن عربی به نظر می‌رسد. این تنوعات را غالباً در چگونگی آغاز کتابت حروف «الف» و «ل» و تمایل آن‌ها به جانب راست یا چپ می‌توان دید (فکرت، ۱۳۷۷). در خط کوفی، حرف «الف» در ابتدا به شکل ساده نگارش شده و به مرور ایام و با تصرفات نویسندگان و تزینات و تغییرات بعدی، تغییر شکل داده است (مشیری، ۱۳۵۴: ۱۳). از ویژگی‌هایی که در ایجاد این گروه موثر بوده، حضور حرف «الف» با زائده به بیرون است که یادآور خط کوفی اولیه است (جدول ۲، تصویر الف). ویژگی دیگر، کلمه «لا» است که به صورت ضربدری طراحی شده (جدول ۲، تصویر ب). «ی» معکوس در این گروه استفاده نشده و فرم «سی» و انتهای «ع» در مقایسه با سایر حروف، منحنی‌تر و متفاوت با سایر حروف نگارش شده است (جدول ۲، تصویر پ). حروف کشیده مضاعف، جز در موارد معدود، مانند حرف «د» در این گروه مشاهده نمی‌شود (جدول ۲، تصویر ت). حروف «ع»، «ل»، «ح» و «د» دارای کشیدگی متعادلی در قیاس با ترکیب کلی کتیبه هستند (جدول ۲، تصویر ث). فرم «ح» بیشترین تنوع فرم را دارد (جدول ۲، تصویر ج). زائده زیر «الف» چسبیده و همچنین در «ح» و «ج» وسط در این گروه استفاده شده است (جدول ۲، تصویر چ و ج). فرم U و V شکل در بعضی اتصالات، مانند اتصال حرف «ص» به «د» دیده می‌شود (جدول

تصویر ۵- عضدالدوله ابوشجاع، ۳۶۳ هـ.ق، سیراف. منبع: (علاءالدینی، ۱۳۹۷: ۲۸۴)

عمودی قرار گرفته است. بین حروف هر سطر، فاصله اندکی است و در حداقل نزدیکی و مجاورت هم قرار دارند. سطور نیز در فاصله کمی از یکدیگر قرار گرفته‌اند. سطح بالای حروف و کلمات در یک سطر تراز شده‌اند (تصویر ۴). وجود فاصله میان حرف‌های ناپیوسته بین حروف یک کلمه معمول بوده، البته در میان کلمات جداگانه رعایت نمی‌شده است. فقط میان حروف ناپیوسته فاصله می‌گذاشتند، خواه این حرف‌ها از یک کلمه بودند و خواه متعلق به کلمات جداگانه (فکرت، ۱۳۷۷).

زیرگروه اول

زیرگروه اول: این زیرگروه در مشابهت کامل با گروه اصلی خود است، با تمام ویژگی‌های مشابه. تنها تفاوت آن در حضور فرم تزئینی انتهای حروف است که این گروه را از سادگی محض خارج کرده است (تصویر ۵).

فرم حروف در گروه دوم

سکه‌های این گروه از سال‌های ۳۴۵ تا ۳۵۶ هـ.ق ضرب شده‌اند. فرم حروف در این گروه، مشابه گروه اول است. آنچه سبب شده گروه مجزا تشکیل شود، ظاهر کلی خط است که در مقایسه با گروه قبل، ضخیم‌تر بوده و تمام حروف دارای ضخامت یکسانی^۱ هستند. همان‌طور که دروش در روش خود بیان می‌کند، علاوه بر شکل حروف،

تصویر ۷- عضدالدوله، ۳۴۹ هـ.ق، گناوه. منبع: (URL:1)

تصویر ۶- عضدالدوله، ۳۴۴ هـ.ق، بهبهان. منبع: (URL:1)

جدول ۲- حروف گروه دوم، پنجم. منبع: (نگارندگان).

				
تصویر ت	تصویر پ	تصویر ب	تصویر ج	تصویر الف
				
تصویر ت	تصویر خ	تصویر ح	تصویر ج	تصویر ج

«ک» وجه تمایز کتیبه‌های این گروه نسبت به سایر گروه‌هاست که در بعضی از قسمت‌ها استفاده شده‌است (جدول ۳، تصویر پ). در این گروه، علاوه بر کلمه «محمد»، حروف کلماتی دیگر مانند «الملک» بدون زائده اتصال کنار هم قرار گرفته‌اند. فرم کلمه «لا» دارای انحناست (جدول ۳، تصویر ت). تنوع نوشتار در فرم حرف «ج» همانند سایر گروه‌ها (جدول ۳، تصویر ث)، حروف کشیده مضاعف در حروف «ص»، «د» و همچنین در «م» وسط مشاهده می‌شود (جدول ۳، تصویر ج). کشیده کوتاه در حروف «ل» و «ط» استفاده شده‌است (جدول ۳، تصویر چ).

نوشتار در قالب دایره، تمام سطح سکه را پر کرده است. در این گروه، گاهی فاصله سطور تقریباً حذف شده و حروف به هم چسبیده‌اند. متن در سکه‌های این گروه طولانی‌تر است (تصویر ۸ و ۹). نوشتار، تراکم بیشتری نسبت به سایر گروه‌ها دارد. حروف و کلمات بسیار به یکدیگر نزدیک‌اند و فاصله بین سطور، بسیار کم است و در بعضی موارد به هم چسبیده‌اند، به طوری که فضای سکه به شکل هندسی تقسیم شده‌است. شمیل در کتاب خوش‌نویسی و فرهنگ اسلامی به این خصیصه خطوط کوفی اشاره می‌کند: «فاصله میان حروف تقریباً مساوی است و به ملاحظاتی دستوری توجه نمی‌شود. این عدم رعایت فاصله، در خصوص کلمات سطور متوالی نیز صادق است» (شمیل، ۱۳۸۹: ۳۱).

تک سکه‌ای به دست آمده که ویژگی‌های متمایزی در مقایسه با سایر گروه‌ها دارد. برای آن، گروه مجزا ایجاد نشد^{۱۱} و به دلیل شباهت‌های کلی و هم‌زمانی تاریخی با سکه‌های گروه سوم، در این قسمت معرفی می‌شود (تصویر ۱۰). حروف کاملاً آشفتگی و بدون تناسب با یکدیگر نگارش شده‌اند. فاصله بین حروف و کلمات یکسان نیست و این تغییر فاصله در راستای کمک به خوانایی کتیبه نیست. حروف دقیقاً روی خط کرسی قرار نگرفته‌اند. بعضی حروف در مقایسه با سایر گروه‌ها، دارای انحنای بیشتری شده؛

۲، تصویر ح و خ). اگرچه نوع نگارش کتیبه‌های این سکه‌ها بر مبنای خوانابودن طراحی شده، آنچه خوانایی را در کتیبه‌های کوفی سخت می‌کند، فارغ از عدم نقطه‌گذاری آن‌ها، عدم رعایت فاصله‌گذاری بین حروف و کلمات در متن کتیبه است. هرچند تقریباً سکه‌های آل بویه دارای متن مشخصی هستند و بعد از مدتی مطالعه و بررسی سکه‌ها، امر خوانش آسان می‌شود، در بدو امر، عدم رعایت فاصله‌گذاری، خوانش را با مشکل روبه‌رو می‌کند. در این گروه نیز مانند گروه اول، فاصله اندک و تقریباً یکسانی بین حروف و کلمات و همچنین بین سطور وجود دارد. قالب نوشتار کتیبه‌ها در این گروه به صورت ستون تراز شده است (تصویر ۶ و ۷).

فرم حروف در گروه سوم

حروف در این گروه، همانند دو گروه قبلی، دارای ضخامت یکسان و گوشه‌های گرد هستند. از روحیه هندسی و زمخت حروف کاسته شده‌است. عناصر تزیینی همراه حروف مشاهده نمی‌شود. سکه‌های این گروه بیشتر در سال‌های پایانی حکومت عضدالدوله مشاهده می‌شود و ضرب عراق هستند. تناسب حروف در مجموع نوشتار یک سکه رعایت شده؛ اما در بعضی از سکه‌ها، اگرچه فرم کلی حروف، با سایر سکه‌های این گروه یکی است، نوشتار ضعیف‌تری دارد و حروف کاملاً روی یک سطر قرار نگرفته و گاهی حروف به هم چسبیده نگارش شده‌اند.

عواملی که در ایجاد این گروه موثر بوده‌اند، فرم ویژه حرف «ح» در کلمه «محمد» و حرف «الف» است که همانند مستطیلی با گوشه‌های گرد، نماینده‌ای از حالت کلی خط است (جدول ۳، تصویر الف). زائده تزیینی که بر بعضی حروف، مانند «د»، «ه» آمده، دارای ضخامت برابر با پهنای فرم حروف است (جدول ۳، تصویر ب). استفاده از اتصال لآ شکل در حروف «ص»، «د»، و «ل» به «ه» و «ب» به «ه» و «ل»،

تصویر ۹- عضدالدوله، ۳۷۲ هـ.ق، بصره. منبع: (URL:1)

تصویر ۸- عضدالدوله، ۳۷۲ هـ.ق، بصره. منبع: (URL:1)

جدول ۳- حروف گروه سوم، پنجم. منبع: (نگارندگان).

لا	له	كه	ل
تصویر ت	تصویر پ	تصویر ب	تصویر الف
	ك	ك	ل
	تصویر ج	تصویر ج	تصویر ت

که به صورت کادربندی‌های تزیینی با کتیبه همراه شده (تصویر ۱۱)، ظاهر کلی نوشتار و ویژگی‌های بصری این گروه را متمایز کرده و شخصیت ظریف و تزیینی را به نوشتار این گروه بخشیده است. عناصر تزیینی از جمله عواملی‌اند که نقش مهمی در شکل بصری حروف و جایگاه ویژه‌ای در شناسایی سبک نوشتار و طبقه‌بندی آن‌ها دارند (خزاعی مسک و دیگران، ۱۴۰۱: ۹۸) در این گروه، کشیدگی در حروف «د»، «ع»، «ی» معکوس و «ج» استفاده شده است (جدول ۵، تصویر ب). زائده زیر «الف» در اتصال حرف «ج» به «الف» مشاهده می‌شود (جدول ۵، تصویر پ). در این گروه، اتصال حرف «س» به «ج» از معدود اتصالاتی است که دو خط کرسی ایجاد کرده است (جدول ۵، تصویر ت). به سبب عنصر تزیینی کنار حروف و ساییدگی‌ها، فاصله بین حروف به قدری کم است که حروف روی خط کرسی کاملاً به هم چسبیده به نظر می‌رسند. در عین حال، هر حرف شخصیت و ویژگی‌های خاص خود را دارد؛ اما فاصله بین سطور، ثابت و مشخص نیست. گاهی انتهای حروف به سطر بالایی چسبیده و گاهی فاصله نامحسوسی مشاهده می‌شود. کتیبه در قالب ستون مستطیلی شکل نگارش شده است (تصویر ۱۲).

جدول ۴- حروف، پنجم. منبع: (نگارندگان).

له	لا	له	له
تصویر الف	تصویر ب	تصویر پ	تصویر ت

مانند «ع»، «ع» و «ز» (جدول ۴، تصویر الف) و بعضی‌ها همچنان هندسی و زاویه‌دار طراحی شده‌اند؛ مانند «لا» (جدول ۴، تصویر ب). آنچه در این سکه جلب توجه می‌کند، فرم «ح» و «ج» و همچنین فرم حرف «ع» است که کاملاً متفاوت با تمام گروه‌ها نگارش شده (جدول ۴، تصویر پ) و اتصال لآ شکل از دیگر مشخصات این سکه است که در کلمه‌های «الله» و «عضد» و «عدل» مشاهده می‌شود (جدول ۴، تصویر ت).

فرم حروف در گروه چهارم

با توجه به اینکه نمونه سکه‌های به دست آمده در این گروه بسیار کم‌اند، بعضی از حروف مورد بررسی در گروه‌های دیگر، در این گروه موجود نیست. همچنین نمی‌توان میزان پراکندگی ضرب این گروه سکه‌ها را در دوره حکومت عضدالدوله به‌طور مشخص بیان کرد. ضمناً بعضی سکه‌ها بسیار آسیب‌دیده بودند یا تصاویر در دسترس، دارای کیفیت کافی نبودند و اجرای حروف سخت بود که سعی شد با بیشترین دقت انجام شود حروف در کتیبه‌های این گروه، با اینکه در همان قالب و فرم حروف گروه اول نگارش^{۱۲} شده‌اند، فرم تزیینی دوشاخه در انتهای حروف (جدول ۵، تصویر الف) و همچنین سایر عناصر

تصویر ۱۰- عضدالدوله، موصل، ۳۶۹ هـ.ق. منبع: (URL:2)

تصویر ۱۲- عضدالدوله، شیراز، ۳۴۵ هـ ق. منبع: (URL:1)

تصویر ۱۱- عضدالدوله، شیراز، ۳۴۶ هـ ق. منبع: (URL:1)

تصویر ۱۳- عضدالدوله، سیراف، ۳۴۶ هـ ق. منبع: (گنجینه سکه موزه آستان قدس رضوی)

جدول ۵- حروف گروه چهارم، پنجم. منبع: (نگارندگان).

ه	ح	ج	پ
تصویر الف	تصویر ب	تصویر پ	تصویر ت

فرم حروف در زیرگروه چهارم

حروف در این گروه، بین گروه اول و گروه سوم است. استحکام و ثبات گروه اول را دارد؛ اما عنصری تزئینی فرم دوشاخه انتهای حروف، آن‌ها را به گروه چهارم شبیه کرده است. تمامی حروف دارای ضخامت ثابت و یکسان هستند (تصویر ۱۳).

فرم حروف در گروه پنجم

به علت کم بودن تعداد سکه‌های این گروه، پراکندگی آن‌ها در دوره عضدالدوله مشخص نیست. تغییر در ویژگی‌های ثابت یک حرف و بهره‌گیری از شگردهای آزاد در نگارش حروف و متصل‌کننده‌های آن، بر ظاهر و نمود کلی دست خط تأثیر می‌گذارد که بررسی نمای کلی یک نوشته و نه حروف را به صورت جداگانه ضروری می‌سازد (دروش، ۱۳۷۹: ۱۶). حروف در این گروه، از تناسب مشخص و ثابتی برخوردار نیستند و این ناهمگونی در ترکیب کلی کتیبه‌ها نیز مشاهده می‌شود. بیشتر شبیه سبک منریسم و التقاطی است.

فرم حروف در این گروه دارای تغییر ضخامت‌های اغراق شده نسبت به سایر گروه‌هاست؛ فرم‌های ضخیم در کنار فرم‌های دارای ضخامت کم. حرف «الف» روشن‌ترین ترکیب ضخامت و نازکی را در نوشتار این گروه نشان می‌دهد

(جدول ۶ تصویر الف). تقریباً آنچه فرم حروف را در ترکیب‌بندی مجموع نوشتار این گروه به هم نزدیک کرده، ضخامت اغراق شده در تمام حروف است که جنبه‌ی تزئینی به نوشتار داده است؛ در غیر این صورت بررسی هر حرف به صورت مجزا، نشان از ضعف نگارش و عدم انسجام در نوشتار دارد. با تمام ناهمگونی‌هایی که نوشتار کتیبه‌های این گروه دارد، به لحاظ بصری جذاب و قابل تامل هستند و زیبایی‌های بصری خاص خود را دارند.

کشیدگی مضاعف در حرف «د» (جدول ۶، تصویر ب) و کشیدگی کوتاه در «ط» و «ج» مشاهده می‌شود (جدول ۶، تصویر پ). حرف «و» با حرکتی رو به بالا (اصطلاحاً گردن قویی) ترسیم شده و شباهت به فرم حرف «ن» گرفته است (جدول ۶، تصویر ت). حرف «ح» بیشترین تنوع را در فرم دارد (جدول ۶، تصویر ث). حرف «ح» و «ح» که در ابتدا به شکل ساده فرم حرف «الف» کوتاه نگارش شده بود، در تغییر و تصرفات بعدی، به اشکال زینتی درآمده است. این نوع نگارش این حرف در تمام گروه‌ها نیز مشاهده می‌شود. به این روند تغییر، مشیری در کتاب « راهنمای خواندن انواع خطوط کوفی» اشاره کرده است (مشیری، ۱۳۵۴: ۱۵). دندان‌ها در حروفی مانند «س» با گروه ششم مشابه است (جدول ۶،

تصویر ۱۵- عضالدوله، بصره، ۳۶۹ هـ.ق. منبع: (URL:1)

تصویر ۱۴- عضالدوله، شیراز، ۳۴۰ هـ.ق. منبع: (گنجینه سکه موزه آستان قدس رضوی)

جدول ۶- حروف گروه پنجم. منبع: (نگارندگان).

ا	ک	ح	و	ز	ر	و
تصویر الف	تصویر ب	تصویر پ	تصویر ت	تصویر ث	تصویر ج	تصویر چ

جدول ۷- مقایسه حروف تمام گروه‌ها. منبع: (نگارندگان).

گروه	الف	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی
اول	ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی
دوم	ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی
سوم	ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی
چهارم	ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی
پنجم	ا	ب	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی	پ	ت	ث	ج	چ	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش	ط	ظ	ع	غ	ق	ک	گ	ن	ی

دوره زمانی بسیار مهم است. این پژوهش و پژوهش‌های مشابه، نقش مهمی در آگاهی یافتن از شیوه‌هایی از نوشتار دارد که مغفول مانده‌اند. در نوشتار کتیبه‌های کوفی، اصول نگارشی مشابه خطوط اقلام سته وجود نداشته و سبب تنوع فرم در نوشتار حروف و کلمات شده‌است. بنابراین، می‌توان با تدقیق و مطالعه بیشتر روی خطوط سکه‌های ایران، آن‌ها را برای شناسایی آثار بدون نام و تاریخ و همچنین برای هنر معاصر و به‌خصوص گرافیک معرفی کرد.

نتیجه‌گیری

خط در کتیبه‌های سکه‌های ضرب دوره حکومت عضالدوله، به‌لحاظ فاصله بین حروف و کلمات،

تصویر ج). حروف «و» و «ر» اگرچه به‌لحاظ فرم از یک خانواده‌اند، شبیه هم نگارش نشده‌اند (جدول ۶، تصویر چ). فاصله بین حروف در هر سطر بسیار کم است، تا حدی که گویی به یکدیگر چسبیده‌اند. البته با نظر به اینکه این سکه‌ها ساییده شده‌اند، ممکن است پخش‌شدگی برجستگی سکه‌ها سبب به هم چسبیدن حروف شده باشد. بین سطور نیز فاصله وجود دارد. کتیبه به‌صورت ستونی نگارش شده‌است (تصویر ۱۴ و ۱۵).

در جدول (۷) مقایسه‌ای بین حروف تمام گروه‌ها ذکر شده‌است. آنچه از براینده این پژوهش باید بدان اشاره کرد، نگاهی دقیق به فرم حروف برای درک و شناخت بهتر از نوشتار یک

سادگی نوشتار و روحیه هندسی حروف، مشابه خط کوفی مورد استفاده در متون قرون اولیه است. این خط در سکه‌های این دوره، ساده و دارای تزیینات محدودی است. فرم کلی حروف در تمام دوره بر یک ساختار واحد متمرکز است؛ بدین معنا که ریشه فرم حروف در تمام سکه‌ها یکی است. تغییر و تحولاتی که در شکل حروف در کتیبه‌های سکه‌های ضرب دوره عضدالدوله ایجاد شده، با تغییرات اندکی در شکل ظاهری خطوط و نه اصول کلی آن، حاصل شده است. حیات فرم حروف در گروه‌های به‌دست‌آمده در طول هم نبوده، بلکه در عرض هم بوده‌اند. برخی از گروه‌ها به‌صورت هم‌زمان با یکدیگر ضرب می‌شده‌اند. تمایل به فرم‌های منحنی در نگارش خط کوفی در سال‌های پایانی حکومت عضدالدوله مشاهده می‌شود. کتیبه‌ها در قالب دایره و ستون مستطیلی چیدمان شده‌اند و خوش‌نویس برخی حروف مانند «د»، «ح» را تا جایی که سطر کامل شود، کشیده است. وجود نظام موزون و یکسان و درعین‌حال، پویا به‌واسطه رابطه مناسب بین فرم‌های افقی و عمودی حروف در ترکیب کلی کتیبه، نقش اساسی در ساختار زیبایی خط کوفی در این کتیبه‌ها ایفا کرده است.

از مجموع سکه‌های مورد بررسی، پنج گروه به دست آمد. فرم اصلی و پایه حروف در تمام گروه‌ها تقریباً یکسان است و فرم‌های پیچیده و متنوع دیده نمی‌شود. تفکیک کتیبه‌های سکه‌ها براساس فرم حروف، سبب شناخت بهتر و روشن‌تر تمایزها و شباهت‌های فرم نوشتاری کتیبه‌های سکه‌ها در این برهه از تاریخ با سایر

دوره‌ها می‌شود. عوامل ایجاد گروه‌ها به شرح زیر است: اولین عامل، تنوع فرم حروف «ج»، «الف»، «ع» و «لا» که سبب تمایز در ساختار بصری و در نتیجه، موجب ایجاد گروه‌ها شدند. بعضی حروف مانند، حروف «د»، «م» کمترین تغییر را در طول حکومت عضدالدوله داشته‌اند. دوم، عناصر تزیینی ترکیب‌شده با فرم حروف که ساختار کتیبه‌ها را ظریف‌تر و زیباتر کرده و بر جنبه تزیینی نوشتار افزوده است؛ مانند گروه چهارم که در ساختار کلی بصری با گروه دوم و سوم مشابه است؛ اما فرم تزیینی دوشاخه همراه حروف در این گروه، آن را از گروه‌های دوم و سوم متمایز کرده است. دیگر عامل موثر در ایجاد هر گروه، حالت کلی خط است که به منحنی یا هندسی بودن خط وابسته است؛ به‌عنوان مثال، علی‌رغم تشابه کلی حروف در سکه‌های گروه‌های اول و دوم، عاملی که آن‌ها را از یکدیگر جدا کرده، هندسی بودن فرم حروف در گروه دوم است. میزان نازکی و ضخامت حروف که آن را در دو گروه آخر به‌روشنی می‌توان دید که چگونه تغییر ضخامت‌ها به کتیبه‌ها شخصیت داده و آن‌ها را از سایر گروه‌ها متمایز کرده است. آخرین عامل، هماهنگی و تناسب میان فرم حروف و کلمات در کل ساختار کتیبه است که در تمام گروه‌ها مشاهده می‌شود، به غیر از گروه پنجم که نشان از سبک‌های التقاطی و حتی گاهی منرسیم دارد. در این گروه، حروف با ساختار نوشتاری سایر گروه‌ها کاملاً متفاوت است و ترکیب نوشتار منسجم نیست. در پایان، شاید بتوان این‌طور بیان کرد که گروه اول به‌عنوان ریشه نوشتاری تمام گروه‌هاست.

پی‌نوشت

1. Luke Treadwell, (2001), Buyid Coinage, Adie corpus (322-445A.H), Ashmolean Museum Oxford.

۲. شهری نزدیک شیراز که در زمان عضدالدوله ساخته شد.

۳. گناوه

۴. یکی از کوره‌های پنج‌گانه فارس بود، در حوالی بهبهان کنونی که به‌علت مجاورت با بنادر فارس، از مراکز مهم بازرگانی به شمار می‌رفت. بسیار پر نعمت و ثروت بود؛ چنان‌که عضدالدوله می‌گفت: «من عراق را برای نام و ارجان را برای درآمدش می‌خواهم» (عقیلی، ۱۳۷۷: ۶۶).

۵. بغداد را منصور خلیفه در حدود سال ۱۴۵ هجری قمری بر ساحل دجله در کنار مدائن بنا کرد و مقر خلافت را از شهر انبار به آنجا انتقال داد. گفته شده است که چون منصور از نام بغداد که یک کلمه مجوسی بوده، آکراه داشت، به این شهر لقب مدینه‌السلام داد که تا آخر دوران بنی‌عباس، غالباً همین لقب و به‌ندرت القاب دارالسلام و مدینه‌التسلیم را به‌جای نام بغداد بر سکه‌ها آورده‌اند (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۱۸).

۶. به‌سبب جایگاه و اهمیت عضدالدوله، نام عضدالدوله در بعضی از ضرابخانه‌های خارج از محدوده حکومت وی، بر سکه‌ها

ضرب شده است.

7. MONO LINE

۸. کشیده. برخی از حروف مانند «ب، ک، ف» را می‌توان علاوه بر شکل معمولی (کوتاه) به صورت کشیده نوشت؛ یعنی بخشی از آن را بلندتر و پهن‌تر نوشت (قلیج‌خانی، ۱۳۸۸: ۳۱۵).
۹. کشیده کوتاه. هرگاه حرف‌هایی مثل «ب، ک، ف» به شکل معمولی و غیرکشیده نوشته شوند، دارای طولی هستند که به اندازه نیم‌کشیده کامل است. در نتیجه، دو حرف از این گونه را می‌توان در حکم یک کشیده کامل دانست (قلیج‌خانی، ۱۳۸۸: ۳۱۵).
۱۰. منظور از ضخامت یکسان، عدم تغییر ضخامت‌های چشم‌گیر در حروف است که ظاهر کلی خط را تحت‌الشعاع خود قرار دهد.
۱۱. گروه براساس مجموعه‌ای از سکه‌ها ایجاد شده است تا بتوان ویژگی‌های مشترک را در سکه‌ها مورد بررسی و مطالعه قرار داد.
۱۲. اگر عناصر تزئینی از حروف حذف شوند، تقریباً همان حروف گروه اول باقی می‌مانند.

منابع

- اشیپولر، برتولد (۱۳۶۹)، **تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی**، ج ۱، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- اعظمی سنگسری، چراغ‌علی (۱۳۵۰)، **شاهنشاهی ایران بر نقش سکه‌ها، مجله هنر و مردم**، شماره ۱۰۷ و ۱۰۸، ۱۲۰-۱۱۸.
- ایمانی، علی (۱۳۸۶)، **سیر خط کوفی در ایران**، تهران: زوار.
- پرویز، عباس (۱۳۶۳)، **تاریخ دیالمه و غزنویان**، موسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.
- خزاعی مسک، سمیه و دیگران (۱۴۰۱)، **طبقه‌بندی خط در سکه‌های آلبویه**، ضرب شیراز، **فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی**، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۱۳، شماره ۵۱، ۱۱۸-۸۷.
- خضری، سیداحمدرضا (۱۳۸۴)، **تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آلبویه**، تهران: سمت.
- دروش، فرانسیس (۱۳۷۹)، **سبک عباسی: قرآن‌نویسی تا قرن چهارم هجری قمری**، گردآوری ناصر خلیلی، تهران: کارنگ.
- رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳)، **سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان**، تهران: سمت.
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۸)، **تاریخ ده‌هزارساله ایران**، ج ۲، تهران: در و اقبال.
- رویگر، محمد (۱۳۸۸)، **فارس در دوره آلبویه**، شیراز: آوند اندیشه.
- زامباور (۱۳۵۶)، **نسب‌نامه خلفا و شه‌یاران و سیر تاریخی حوادث اسلام**، ترجمه محمدجواد مشکور، تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- سرفراز، علی‌اکبر (۱۳۸۸)، **سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه**، تهران: سمت.
- سلیمانی، سعید (۱۳۹۶)، **تاریخ سکه در دودمان‌های محلی ایران (قرون سوم و چهارم هجری قمری)**، تهران: برگ‌نگار.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۹۸)، **هنر شیعی آلبویه**، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- شیمیل، آن ماری (۱۳۸۹)، **خوش‌نویسی اسلامی**، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- شیمیل، آن ماری (۱۳۸۹)، **خوش‌نویسی و فرهنگ اسلامی**، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: به‌نشر.
- عقیلی، عبدالله (۱۳۷۷)، **دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی**، تهران: علمی و فرهنگی.

- _ علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۷)، **سکه‌های ایران، از ظاهریان تا خوارزمشاهیان**، تهران: فرهنگ‌سرای میردشتی.
- _ فرای، رن (۱۳۶۳)، **تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه**، از سلسله تحقیقات گروه تاریخ ایران دانشگاه کمبریج، ج ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- _ فقیهی، علی اصغر (۱۳۴۸)، **شاهنشاهی عضدالدوله**، تهران: مطبوعاتی اسماعیلیان.
- _ فقیهی، علی اصغر (۱۳۷۸)، **تاریخ آل‌بویه**، تهران: سمت.
- _ فکرت، محمدآصف (۱۳۷۷)، **خط کوفی**، تهران: کیان کتاب، موسسه رسانه کلام.
- _ قاسم‌بگلو، مرتضی (۱۳۸۵)، **سکه‌های سیراف**، بوشهر: موسسه مطالعات ایران و بنیاد ایران‌شناسی شعبه استان بوشهر.
- _ قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸)، **فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوش‌نویسی و هنرهای وابسته**، ویرایش دوم، تهران: روزنه.
- _ قوچانی، عبدالله (۱۳۸۳)، **گنجینه سکه‌های نیشابور، مکشوفه در شهرری**، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- _ کرمر، جوئل (۱۳۷۵)، **احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه**، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _ گدار، آندره (۱۳۷۷)، **هنر ایران**، ترجمه بهروز حبیبی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- _ گرومن، آدولف (۱۳۸۲)، **منشأ و توسعه ابتدایی کوفی گل‌دار**، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- گنجینه موزه سکه آستان قدس رضوی.
- _ متز، آدام (۱۳۶۴)، **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری قمری (رنسانس اسلامی)**، ج ۱، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.
- _ مشیری، محمد (۱۳۵۴)، **راهنمای خواندن انواع خطوط کوفی (بر روی سکه‌ها، کتیبه‌ها، کتب، سفال، فلزکاری و غیره)**، تهران: موسسه سکه‌شناسی ایران و انتشارات اشرفی.
- _ ندیم، مصطفی (۱۳۸۲)، **ادیان و مذاهب در فارس**، از ظهور اسلام تا پایان عصر سلجوقی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.

References

- Stephen Album (2011), **checklist of Islamic Coins**, third Edition.
- Luke Treadwell (2001), **Buyid Coinage, Adie corpus (322-445A.H)**, Ashmolean Museum Oxford.
- URL1: <https://www.acsearch.info> Accessed at 05-04-2021
- URL2: <https://www.zeno.ru> Accessed at 08-06-2021
- URL3: <https://www.vcoins.com> Accessed at 25-06-2021